

Davor Margetić (Zagreb)

NEOBJAVLJENI ANTONINIJANI DIOKLECIJANA I MAKSIMIJANA *VIRTVS AVGVSTORVM* IZ KOVNICE SISIČIJA

*Opisana je nova vrsta antoninijana iskovana za careve Dioklecijana i Maksimijana. Avers koji prikazuje portrete dva vladara okrenutih jedno prema drugom, kao i revers *VIRTVS AVGVSTORVM* sa novim ikonografskim prikazom su jedinstveni i neobjavljeni u literaturi. Novi antoninijani su pripisani kovnici Sisičija i datirani na početak 287. godine.*

Uvod

Nedavno je na numizmatičkom tržištu ponuđen na prodaju neobjavljeni antoninijan s reversnim natpisom *VIRTVS AVGVSTORVM* i zajedničkim portretima Dioklecijana i Maksimijana na aversu (Jacquier 38, 13. rujna 2013., br. 516, **sl. 1.**).¹ Pojava tako iznimnoga primjerka pobudila je sumnju u vrlo vještu krivotvorinu, pogotovo zbog njegove loše očuvanosti, jer ga je krivotvoritelj mogao namjerno oštetiti. No, njegova je autentičnost uskoro potvrđena pojavom drugoga primjerka koji je odlično očuvan (NAC 79, 26.-27. svibnja 2014., br. 1118, **sl. 2.**), a i trećega komada, koji je iskovan u različitoj oficini (CNG Triton 17, 7.-8. siječnja 2014., br. 784, **sl. 3.**). Dakle, u jednoj godini, pojavila su se na numizmatičkom tržištu tri primjerka do sada neobjavljenoga tipa antoninijana. Njih ne pozna specijalizirana numizmatička literatura toga razdoblja, RIC², Voetter³, Šipuš⁴ i Gricourt⁵. Sučeljena poprsja Dioklecijana i Maksimijana nisu poznata na antoninijanama za vrijeme Dioklecijanove vladavine, a također nov je reversni prikaz koji koristi poznati natpis *VIRTVS AVGVSTORVM*.

Opis novaca

Tip A. (**sl. 1. i 2.**)

¹ Slična pojava nepoznatih tetrarhijskih sisičijskih antoninijana opisana je u *Davor Margetić, PRAESIDIA REIPUBLIC and the last emission of antoniniani in mint of Siscia*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 2012, 45, 359-368.

² *Percy H. Webb, The Roman imperial coinage, Volume 5, Part II, Probus-Amandus 276-286*, Spink, London, 1933.

³ *Otto Voetter, Paul Gerin, Die Münzen der Römischen Kaiser, Kaiserinnen und Caesaren von Diocletianus bis Romulus 284-476. Katalog der hinterlassenen Sammlung und Aufzeichnung des Herrn Paul Gerin*, Wien, 1921.

⁴ *Nikola Šipuš, Antoninijani cara Dioklecijana i njegovih suvladara iskovani u kovnici Sisičiji*, *Numizmatičke vijesti*, 1974., 32., 31.-36.

⁵ *Daniel Gricourt, Ripostiglio della Venèra, Nuovo Catalogo Illustrato, Volume IV Caro-Diocleziano, „L’Erma“ di Bretschneider, Rome, 2000.*

Avers: IMPP DIOCLETIANO ET MAXIMIANO AVGG

Sučeljena poprsja Dioklecijana, okrenuta na desno (sa zrakastom krunom, u oklopu i plaštu), i Maksimijana, okrenuta na lijevo (sa zrakastom krunom u oklopu, ukrasne vrpce krune raširene).

Revers: VIRTVS AVGVSTORVM --//XXIB

Jupiter stoji na desno, odjeven u dugi ogrtač, drži žezlo u lijevoj ruci i daje Viktoriju desnom rukom golom Herkulu koji stoji na lijevo, u lijevoj ruci drži toljagu i lavlju kožu (Herkul drži Viktoriju).

Tip B. (sl. 3.)

Sličan je tipu A, ali oznaka je kovnice **XXII** u egzergu, a Viktoriju drži Jupiter.

Ti npublicirani antoninijani prikazuju sučeljene portrete na aversu, što može indicirati specijalno kovanje jer je taj prikaz obično mnogo češće korišten na medaljonima nego na redovitim emisijama novca. No, korištenje kovničkih oznaka **XXIB** i **XXII** na reversu, zatim težina novca (4,25-4,45 g, a polomljeni primjerak ima reduciranu težinu od 2,76 g), a i korištenje zrakaste krune, čini se, jasno obilježava tu vrstu novca kao antoninijan namijenjen za redovitu cirkulaciju. Jedino njihova rijetkost može sugerirati njihovu distribuciju narodu u posebnoj prigodi.

Primjerci **1.** i **2.** povezani su jer su kovani s istim kalupima za avers i revers te oba novca imaju pukotinu na kovnoj pločici na istom mjestu (5h). Graver vjerojatno dolazi iz oficine Γ (gdje je kovnica Siscija u to vrijeme imala najboljeg rezača kalupa). Na reversima primjeraka **1.** i **2.** nalazi se točka u sredini kovne pločice, što je karakteristična oznaka gravera kalupa te oficine. Točkica se ne vidi na nešto slabije sačuvanom primjerku **3.**, a koja je mogla biti uklonjena u nepažljivom čišćenju novca.

Atribucija kovnice

Prvo pitanje na koje je potrebno odgovoriti jest pripadnost kovnici. U aukcijskim katalozima novi antoninijani pripisani su kovnici Siscija (primjerci **1.** i **2.**) ili kovnici Roma (primjerak **3.**). Reversni natpis *VIRTVS AVGVSTORVM* poznat je i za Dioklecijana i za Maksimijana u rimskoj kovnici, oko 290. godine (antoninijani RIC V/II 185 i 516), a i za Maksimijana u siscijskoj kovnici (RIC V/II 590 i 591, **sluke 4.-6.**). Na tim antoninijanima rimska kovnica koristi kratke natpise *IMP DIOCLETIANVS AVG* i *IMP MAXIMIANVS AVG*, a kovnica Siscija ima dulje natpise *IMP C M A VAL MAXIMIANVS P F AVG* i *IMP C M A VAL MAXIMIANVS P AVG*⁶. Na osnovi stila i izrade, ti su antoninijani nedvojbeno siscijski primjerci te obogaćuju korpus siscijske kovnice. U Sisciji je isti revers *VIRTVS AVGVSTORVM* (nagi Herkul stoji desno, drži kožu nemejskog lava, ima plašt preko lijevog ramena i ruke, naslonjen desnom rukom na toljagu koja je prislonjena na zemlju, drži luk u lijevoj ruci) također korišten za aureje (RIC 573 i 574, **sluke 7.-9.**). Aurej **7.** pripada prvoj emisiji nakon ponovnog

⁶ RIC 590 pogrešno opisuje Venera primjerak br. 4500. (*Luigi A. Milani, Il ripostiglio della Venèra. Monete romane della seconda meta del terzo secolo. Salviucci, Roma 1880*). Pogrešku koju je učinio Voetter (br. 12) dalje je Webb prenio u RIC. Novo izdanje kataloga ostave Venera koji je napisao Giard ispravno opisuje primjerak br. 7672 s legandom *IMP C M A VAL MAXIMIANVS P F AVG* (sl. 6.).

otvaranja sisačke kovnice u prvoj polovici prosinca 286. godine⁷, dok aurej **8.** pripada nešto kasnijoj emisiji S-IIc (rani siječanj 287.). Najbliža numizmatička paralela koja povezuje nove antoninijane s kovnicom Siscija slično je tetrarhijsko izdanje, brončani Abschlag⁸ zlatnog medaljona s aversom DIOCLETIANO ET MAXIMIANO AVGG (poprsje Dioklecijana okrenuto na desno s paludamentumom, Maksimijan gleda na lijevo s poprsjem u oklopu) i reversom CONSERVATORES AVGG //SMS (na lijevo je Jupiter koji stoji okrenut frontalno sa žezlom i munjom, na desno je Herkul s toljagom i lavljom kožom). Poznata su dva primjerka, jedan je iz čuvene zbirke Trau (Trau 3371, **sl. 10.**), a drugi iz sličnih kalupa u privatnoj je zbirci u Njemačkoj.⁹ Nadalje, postoje slični zlatni medaljoni IOVIO ET HERCVLIO (dva cara žrtvuju na tripodu, iznad njih u pozadini male su figure Jupitera i Herkula, koji stoje jedan uz drugoga na platformi, **slike 12. i 13.**). Oni pripadaju emisijama u Rimu označenima // SMVR i Ticinumu označenima // SMT. Poznat je i brončani primjerak tog izdanja, za koji se mislilo da je brončani Abschlag zlatnog medaljona (**sl. 14.**). Revers medaljona **14.** ima oznaku kovnice u egzergu, koju je Toynbee¹⁰ pročitala kao SMT, ali to čitanje nije sigurno. Jedino čitljivo slovo, na desno je, prema mišljenju Gricourta, prije S nego T, što vjerojatno znači čitanje [SM]S i može pripadati Sisciji.¹¹ Primjerci **12.-14.** na aversu prikazuju poprsja dva vladara na drugačiji način (s lovorovim vijencem i plaštem).

Poveznica s kovnicom Siscija također se može naći na dvostrukom antoninijanu cara Kara FELICITAS REIPUBLICAE (**sl. 11.**)¹², koji je mogao poslužiti kao model za novi antoninijan koji se ovdje razmatra. Karovi primjerci jedini su antoninijani u tom razdoblju koji prikazuju dva sučeljena portreta (poprsje Sola gleda desno i Kara gleda lijevo) i nedvojbena su iskovani u Sisciji. Nadalje, postoji veliki brončani medaljon VICTORIAE AVGVSTORVM / VOT X (Dioklecijan, kojega kruni Viktorija, daje globus Maksimijanu, kojeg kruni druga Viktorija), a taj su medaljon Horvat i kasnije Toynbee atribuirali siscijskoj kovnici, a nađen je u Sisku u rijeci Kupi (**sl. 15.**) te predstavlja dodatni primjer siscijske kovnice sa sučeljenim poprsjima Dioklecijana i Maksimijana.

Portretura

Pregled tetrarhijskih kovanja upućuje na činjenicu da su sučeljeni portreti Dioklecijana i Maksimijana rezervirani samo za specijalna izdanja u zlatu i velike medaljone. Na njima se može razlikovati varijacija u portreturi. Na IOVIO ET HERCVLIO primjer-

⁷ *Andreas Alföldi*, The first Gold Issue of the Tetrarchy at Siscia, Num. Chron. 1929, str. 280-284.

⁸ Abschlag = ponovno kovanje sa originalnim kalupom. *Albert R. Frey*, A dictionary of numismatic names, their official and popular designations, American numismatic society, New York, 1917. Kasnije kovanje često se radi u posve drugom metalu. Točna uloga brončanih ponovnih kovanja nije jasna, ona su bila specijalna izdanja za ceremonijalne prigode ili probni otkovi. *Cathy E. King*, Denarii and quinarii, AD 253-295, u: *Robert A. G. Carson, Colin M. Kraay, Scripta Nummaria Romana, Essays Presented to Humphrey Sutherland, Spink, London 1978, 75-104.*

⁹ *Pierre Zanchi*, CNRS-Université Lyon 2, HISOMA, privatna informacija 2014.

¹⁰ *Jocelyn M. C. Toynbee*, Roman Medallions, Numismatic studies No. 5, The American Numismatic Society, New York, 1944.

¹¹ *Gricourt*, Ripostiglio della Venèra str. 95

¹² *Davor Margetić*, DEO ET DOMINO PROBO AVG - jedinstvena titulatura na Probovu novcu, Obol, 2012, 64, str. 4-6.

cima **12.-14.**, kao i na brončanom medaljonu MONETA AVGG (sl. **16.**) oba sučeljena poprsja imaju lovorov vijenac u oklopu i plaštu. Najveći broj medaljona prikazuje dva vladara s poprsjima s lovorovim vijencem, koji gledaju jedan prema drugom, odjeveni u konzulsku odjeću i držeći žezlo s orlom (slike **15.**, **17.-19.**). Na zlatnom medaljonu iz Arrasa, koji prikazuje sve članove tetrarhije, sučeljena poprsja imaju lovorov vijenac i carski plašt (sl. **20.**). Trećoj skupini poprsja pripada primjerak **10.** iz zbirke Trau i novi antoninijani **1.-3.** na kojima Dioklecijan ima plašt i oklop, a Maksimijan ima oklop, a obojica nose zrakastu krunu.

U rimskoj carskoj ikonografiji na novcu car je obično prikazan na lijevoj strani, a suvladar ili član carske obitelji prikazan je na desnoj strani. To pravilo također je primjenjeno na novim antoninijanima kovanim za Dioklecijana i Maksimijana. Njihovo je pozicioniranje prikladno jer je Dioklecijan imenovao Maksimijana suvladarom 286. godine. Prikaz dva vladara na antoninijanima **1.-3.** za druge slične novce lijepo je opisao Richter i također se može koristiti na ovom mjestu: „Karakterizacija dva muškarca sadrži ono što znamo o njima - Dioklecijan je sposoban, ozbiljan, istaknute osobnosti, a Maksimijan je uspješan, ali grub vojnik“.¹³ Nadalje, na medaljonu iz Arrasa zapažen je veliki uloženi napor rezača kalupa da izrazi različite karakteristike dva vladara: Maksimijana se može identificirati po njegovom dugom, ravnom nosu i položajem u vlasti; Dioklecijan je prikazan s plaštem, a Maksimijan u oklopu.¹⁴ No, diferencijacija karakterističnih crta lica, čini se, manje je izražena na kovanicama **1.-3.**

Titulatura

Slova koja se nalaze na antoninijanima **1.-3.** slična su, načinjena rukom istog graverera slova na kalupima (signatores). Neuobičajeno duga legenda za antoninijane IMPP DIOCLETIANO ET MAXIMIANO AVGG AVGG [Imperatoribus Diocletiano et Maximiano Augustis, dana u dativu] tipično se koristi na rimskim medaljonima tog vremena, gdje rezač kalupa ima više mjesta na kovnoj pločici. Natpis se npr. nalazi na zlatnom medaljonu iz Abukira **17.** i brončanom medaljonu **15.** VICTORIAE AVGVSTORVM, koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Kraća legenda u dativu DIOCLETIANO ET MAXIMIANO AVGG nalazi se na primjerku Trau **10.**, a kraća se legenda u nominativu DIOCLETIANVS ET MAXIMIANVS AVGG nalazi na medaljonima **12.-14.**, **16.**, **18.** i **19.**

Datacija¹⁵

Sva ta specijalna izdanja do sada su u literaturi datirana ili u 1. siječnja 287. (zajednički konzulat, iako su neki portreti bez konzularne trabeje i ornamenata) ili najkasnije

¹³ *Gisela Marie Augusta Richter*, *Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collections*. Harvard University Press, Cambridge, 1956, str. 16.

¹⁴ *William E. Metcalf*, *Portraiture, Imperial medallions*, in *Kurt Weitzmann* (ed.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 through February 12, 1978, The Metropolitan Museum of Art, Princeton University Press, New York, 1979, str. 38.

¹⁵ Zahvalni smo za ovaj komentar g. Pierreu Zanchiju, privatna komunikacija 2014.

1. ožujka ili 1. travnja 287. (1. godina imperijalne Jupiter/Herkul epifanije^{16, 17}). Revers VIRTVS AVGVSTORVM na posebnim antoninijanima **1.-3.** mogao bi se postaviti u nešto ranije vrijeme jer je normalno kovanje s tom reversnom legendom u Sisiciji u 286. prije velike serije CONSERVATOR AVGG u 287. Nešto se drugačiji jupitersko/herkuljski prikaz nalazi na antoninijanima **1.-3.**, Jupiter predaje Viktoriju Herkulu, a na „medaljonima“ Conservatores **10.**, dva božanstva stoje jedno pored drugoga. Kraj izdanja antoninijana VIRTVS AVGVSTORVM i početak izdanja CONSERVATOR AVGG preklapaju se na kraju 286. i početku 287. To je pokazano identičnostima nekih od kalupa s konzularnim poprsjima. Zato možemo držati da su primjerci **1.-3.** izdani u isto vrijeme, oko 1. siječnja 287.

Ikonografija reversa

Carevi Dioklecijan i Maksimijan odabrali su svaki svoje božanstvo za zaštitnika. Dioklecijan, kao seniorni vladar, odabire vrhovno božanstvo Jupitera, a Maksimijan kao mlađi suvladar bira Herkula, polubožanskog Jupiterova sina. Kolb je primijetio da je jupitersko/herkulska ideologija prikazana na novcu već od početka Maksimijanove karijere kao augusta.¹⁸ Radi toga, nepublicirani VIRTVS AVGVSTORVM antoninijani **1.-3.** pripadaju ranim izdanjima jupitersko/herkulske ikonografije koja prikazuju zajedno figure oba božanstva na reversu. Tom prikazu slični su oni na medaljonima FELICITAS PERPETVA AVGG (**sl. 18.**) i MONETA IOVI ET HERCVLI AVGG (**sl. 19.**), (Juno Moneta stoji između Jupitera lijevo i Herkula desno, drži vagu i rog izobilja, hrpa novčića pokraj njezinih nogu; Jupiter drži žezlo u desnoj ruci; Herkul drži toljagu u desnoj ruci, lavlja koža prebačena je preko lijevog ramena) i IOVIO ET HERCVLIO (**slike 12.-14.**), (dva cara žrtvuju na oltaru (tripodu), iznad njih, u pozadini su male figure Jupitera i Herkula koje stoje jedna uz drugu na maloj platformi).

Popis ilustracija

1. Jacquier 38, 13/IX/2013, 516, antoninijan 2,76 g, RIC-, Siscija.
2. NAC 79, 26-27/V/2014, 1118, antoninijan 4,25 g, RIC-, Siscija.
3. CNG Triton 17, 7-8/I/2014, 784, antoninijan 4,40 g, 22 mm, 6h, RIC-, Siscija.
4. ebay 27/II/2012, 370588942108 Lanz, antoninijan 3,82 g, sličan RIC 591, Ven 7673, Siscija.
5. Nudelman 10, 13/VI/2011, 394, antoninijan 3,56 g, RIC 591, Ven 7623, Siscija.
6. Venera 7672, antoninijan 4,18 g, sličan RIC 590, Siscija.

¹⁶ Referenca na božansko porijeklo careva, također prigoda kojom se car pokazuje pred svojim narodom ili se obraća vojsci, u obliku festivala u kojem car-božanstvo prenosi svoju milost samom svojom pojavom pred njima. *Stephen Williams*, *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge, New York, 2000., str. 112.

¹⁷ Epifaniju Jupiter/Herkul Chastagnol datira u veljaču 287. *André Chastagnol*, *Les Quinquennalia des trois Césars (Crispus, Licinius II, Constantin II) en 321*, in *Romanitas-Christianitas*, ed. G. Wirth, Berlin, 1982., str. 367.-374.

¹⁸ *Frank Kolb*, *Diocletian und die Erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, de Gruyter, Berlin, 1987.

7. Hess Divo 328, 22/V/2015, 277, aurej 4,63 g = Trau 1935 3450, Depeyrot¹⁹ 1/11 RIC 573, 286. poslije Kr., Siscija.
8. Gorny 211, 4/III/2013, 668, aurej 5,50 g, RIC 574corr., Depeyrot 1/13 286. poslije Kr., Siscija.
9. LHS Numismatik 97, 10/V/2006, 87 = Leu 18, 5/V/1977, 386, aurej, 5,31 g, RIC-, 286. poslije Kr., Siscija.
10. Zbirka Trau, Gilhofer & Ranschburg/A. Hess, 22/V/1935, 3371 = zbirka vicomte de Quellen, Rollin & Feuarent, Paris 14-26/V/1888, brončani abschlag, težina nije poznata, RIC-, Siscija.
11. NAC 78, 26-27/V/2014, 1112 = NAC 52, 7/X/2009, 575, dvostruki antoninijan 4,27 g, RIC 99, Siscija.
12. Toynbee tabla III,16 = Pink 1931²⁰ tabla 1, br. 2, Lukanc²¹ 4/1, 2 i 1/2 aureja, 14,60 g, RIC-, AD 287 Roma.
13. Toynbee tabla IV,1 Lukanc 5, 2 i 1/2 aureja, 14,58 g, RIC-, 287. poslije Kr., Ticinum, prije u Parizu (odljevak u Berlinu).
14. Toynbee tabla IV,2 zbirka E. S. Rogers, brončani abschlag, RIC-, 287. poslije Kr., Siscija?
15. AMZ br. 37468, Horvat²² tabla I, br. 3 = Toynbee tabla IV,4 = Dukat²³ 1989, br. 5, brončani medaljon 39,09 g, Dukat 2004²⁴, 293. poslije Kr., Siscija.
16. Gneccchi II²⁵ tabla 126,1, brončani medaljon.
17. Staatliche Museen zu Berlin br. 18200802 ostava Abukir, Gneccchi I 12 br. 2, tabla 5,2, Pink 17, Dressel 181, Lukanc 3, zlatni medaljon od 5 aureja, 26,58 g, RIC-, 287. poslije Kr., Rim.
18. Boston museum of fine arts = Mazzini IV, 1957, tabla LXXVII,1, brončani medaljon 36,53 g = Münzen & Medaillen AG Basel XIX, 5-6/VI/1959, 257 = Toynbee tabla 9, br. 4, Vermeule²⁶ tabla VIII, br. 82, Rim.
19. Gneccchi II tabla 126,2 brončani medaljon.
20. Toynbee tabla 8.2 = American numismatic society br. 1967.153.38 zbirka A. M. Newell, ostava Beaurains (Arras) 1922, 54,45 g, zlatni medaljon od 10 aureja, RIC 2, 294. poslije Kr., Treveri.

¹⁹ *Georges Depeyrot*, Les monnaies d'or de Diocletien à Constantin I (284-337), Moneta 1, Wetteren 1995.

²⁰ *Karl Pink*, Die Goldprägung des Diocletianus und seiner Mitregenten, Num. Zeitschr., 1931, 64, 1-60, tabla 1, br. 2.

²¹ *Ivo Lukanc*, Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien, Edit Cultura, Wetteren, 1991.

²² *Benko Horvat*, Dosad nepoznat brončan medaljon cara Dioklecijana i Maksimijana Herkulija, Numizmatika I, 1933, 19-22.

²³ *Zdenka Dukat, Ivan Mirnik*, Nekoliko značajnih kovova prve tetrarhije u Arheološkomu muzeju u Zagrebu, VAMZ XXII 1989, 77-90.

²⁴ *Zdenka Dukat, Hermine Göricke Lukić, Tomislav Šeparović*, Rimski medaljoni u hrvatskim muzejima / Roman medallions in Croatian museums. MHAS, Split, 2004.

²⁵ *Francesco Gneccchi*, I medaglioni romani, Volume II, Bronzo gran modulo, Hoepli, Milano 1912.

²⁶ *Cornelius C. Vermeule*, Roman medallions, Museum of fine arts, Boston, 1962.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.